

К. І. Кулешова

викладач кафедри міжнародних відносин Інституту соціальних наук
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова,
к. 32, Французький бульвар 24/26, м. Одеса, 65058, Україна,
тел.: (38-0482) 63-32-59; e-mail: k-kuleshova@mail.ru

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ТУРЕЦЬКОЇ МОДЕЛІ

Стаття присвячена проблемі становлення Туреччини як зразкової моделі процесу демократизації ісламського світу. В цьому контексті в статті проаналізовані здобутки та вади турецької моделі, співвідношення внутрішніх та зовнішніх факторів мобілізації процесу політичного реформування.

Ключові слова: Сполучені Штати, Туреччина, «розширений» Близький Схід, авторитаризм, світськість, вестернізація.

Незважаючи на відсутність прогресу в демократизації Близького Сходу, яку на початку ХХІ ст. адміністрація Дж. Буша визначила наріжним елементом зовнішньополітичної стратегії США в регіоні, покликаним вирішити основні проблеми безпеки, було б безпідставним вважати, що завдання політичної модернізації виключені з порядку денного поточної політики Б. Обама. Не слід надто переоцінювати міру прагматизму політики Вашингтону. За всього прагнення здешевити зовнішню політику, США не в змозі позбавити її політико-ідеологічного змісту. Турецький досвід демократичних перетворень та його значимість для процесу політичного реформування в арабському світі та за його межами заслуговує окремої уваги дослідників глобальних трансформацій світової політики. Слід визнати, що в Сполучених Штатах сьогодні небагато хто висуває Туреччину в якості зразкової моделі для ісламських країн. Але ця ідея зберігається, хоча в самій Туреччині чимало її критиків заявляють, що власний досвід їхньої країни не може мати жодного значення для процесу демократизації на Близькому Сході. В цій статті досліджується питання, чи є в Туреччині необхідні якості, воля і кредит довіри від інших країн, щоб мати для розширеного Близького Сходу якість модельної країни — демократичної та мусульманської.

На початку цього десятиліття проблеми просування політичних та економічних реформ на Близькому Сході набули значної актуальності. Далеко не в останню чергу це відбулося саме через зміну політичної стратегії Сполучених Штатів (принаймні на рівні риторики) — проблема політичних реформ вийшла на перший план. Затвердження Великої близькосхідної ініціативи на саміті Великої вісімки в червні 2004 р. показало, що більшість великих трансрегіональних акторів солідарні між собою у прагненні досягти цієї мети [1].

В цьому контексті Сполучені Штати вказували на Туреччину як на зразкову модель процесу демократизації ісламського світу. Поняття «Туреччи-

на як модель» з'явилося раніше — відразу після завершення «холодної війни». За словами Е. Блінкмана, радника президента У. Клінтона та Генерального директора Ради з європейських справ та національної безпеки, «Туреччина зараз стоїть на роздоріжжі чи, якщо бажаєте, на зламі світів. Завдяки своєму розташуванню... своїй історії... своєму розміру... своїй потужності і, що найголовніше, своїй природі — як переважно мусульманська держава зі світським та демократичним устроєм, котрий постійно вдосконалюється, — Туреччина мусить бути лідером і може відігравати роль прикладу та зразку для дуже значної частини світу» [2].

Туреччина як модель розвитку для ісламських країн набула особливого значення і ваги для Сполучених Штатів після подій 11 вересня 2001 р. — в рамках війни з тероризмом, що включала зміни режимів в державах, які за визначенням Вашингтону були його актуальним чи потенційним оплотом. На саміті НАТО в Стамбулі у червні 2004 р. президент США Дж. Буш-молодший заявив: «Я дуже високо ціную той приклад, який демонструє ваша країна стосовно того, як мусульманська держава може бути осередком демократії, верховенства права і свободи». Він оцінив здобутки Туреччини та порекомендував її респіти мусульманського світу в якості «прикладу для наслідування» [3].

У неодноразових висловах, які великі держави адресували Туреччині щодо її можливої ролі як моделі розвитку на Близькому Сході, сформувалася ідеологема досить простого змісту: Туреччина є зразком вдалого поєднання ісламу та демократії. Недостатність, неглибока розробленість запропонованої формули призвела до того, що в Туреччині почалися інтенсивні суперечки з приводу її значення для країни, зокрема висловлювалися сумніви, чи дійсно Сполучені Штати покладають цю роль на Туреччину. Цікаво відмітити, що світські кола, кемалісти, включаючи світську правлячу верхівку, досить скептично ставились до ролі моделі для Турецької Республіки. Вони були занепокоєні тим, що ця ідея може бути спрямована не на зміцнення світськості, яка, з їх точки зору, була найважливішим елементом турецької моделі, а на посилення ролі ісламу в турецькій політиці. Тому, коли в квітні 2004 р. державний секретар К. Пауелл назвав Туреччину «ісламською республікою», ці його слова лише поглибили занепокоєння і породили цілу хвилю критики в Туреччині [4]. Президент Туреччини Ахмед Недждет Сезер відреагував в такий спосіб: «Туреччина не є ані ісламською республікою, ані прикладом помірною ісламу» [5]. Певні кола були занепокоєні наслідками, які ця суперечка з приводу ролі взірця для інших могла мати для регіональної ідентичності Туреччини. Дехто вважав, що виконання відведеної Вашингтоном ролі не тільки приєднає Туреччину до Близького Сходу, але протиставить її Європі, інтегрованою частиною якої Анкара прагне стати. Представники академічного співтовариства наполягали, що Турецька Республіка є насамперед великою євразійською державою.

На противагу американському підходу, в Туреччині та поза її межами розгорнулися дебати з приводу причин, з яких вона не може виконувати роль моделі політичних реформ для ісламських країн. Аргументація опо-

ментів турецької моделі може бути узагальнена в вигляді п'яти тез, що наводяться нижче.

По-перше, досвід Туреччини у реформуванні є унікальним і повторити його не можна більше ніде. Унікальність турецького випадку багато в чому пояснюється світськістю Туреччини. Однак не менший внесок до унікальних рис Туреччини привнесли інші фактори, наприклад, роль Ататюрка, імперські традиції Османської держави та те, що країна ніколи не була чиеюсь колонією [6].

По-друге, при обґрунтуванні причин, з яких Туреччина не може бути моделлю, нагадуються проблеми, з якими вона зіткнулась на шляху демократизації. Труднощі, що спіткали Туреччину під час розбудови демократії та недосконалість внутрішньої правової системи, втілилися в ускладненнях, котрі Туреччина мала з політичними ісламістами, курдськими націоналістами, представниками інших національних меншин. Ці проблеми безпосередньо стосуються порушення прав людини та недотримання принципу верховенства права [7].

По-третє, традиційні проблеми відносин Туреччини з Близьким Сходом, особливо з арабським світом, розглядались як істотна перешкода для виконання ролі моделі. Вважається, що негативна спадщина османського правління, світськість Туреччини, її союзницькі відносини із Заходом та зв'язки з Ізраїлем зустрічають дуже серйозну критику на Близькому Сході, а тому сильно обмежують можливості Туреччини стати моделлю для держав регіону [8].

По-четверте, існує думка, що історичні зв'язки Туреччини із Заходом, особливо інституційні, роблять її унікальною країною, єдиною в своєму роді. При цьому нагадується про членство Туреччини в Організації Північноатлантичного договору (НАТО), Раді Європи, Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), Організації європейської економічної співпраці (ОЕСС, пізніше ОЕСР), Європейському банку реконструкції та розвитку (ЄБРР) та ін. Крім того, хоча в ЄС є історичні зв'язки з деякими іншими країнами регіону і навіть підписано з ними угоди про асоціацію, це далеко не те саме, що отримати статус потенційного члена ЄС, що здобула Туреччина ще в грудні 1999 р. Цей факт виділяє Туреччину з-поміж інших країн регіону, і, слід визнати, що пильна увага з боку ЄС та країн-членів має важливе значення у трансформації країни. Коротко кажучи, критики моделі «Туреччина як взірець» вважають турецький досвід унікальним в своєму роді, отже, його не можна екстраполювати на інші держави.

По-п'яте, міжнародне становище Туреччини не позбавлене значних складнощів, пов'язаних з проблемою розділеного Кіпру, час від часу охолодженням відносин з Грецією, невизнанням геноциду вірмен в 1915 р., конфліктами з державами-сусідами, зокрема з питань розподілу водних ресурсів та ін., які заважають створенню позитивного іміджу.

Найважливішими аспектами турецького досвіду, що стосуються суперечок щодо шляхів політичного реформування Близького Сходу, є світськість, демократизація та значимість міжнародних факторів у прискоренні реформ.

Світськість стосується одного з найбільш спірних аспектів турецької моделі. В часи заснування Турецької Республіки кемалісти — еліта, що створювала нову державу, зробила світськість наріжним принципом модернізації країни. Насправді, Туреччина зайшла у своїх світських перетвореннях набагато далі, ніж інші ісламські держави. Однак розуміння турецької світськості в арабському світі часто є дещо викривленим. Турецька світськість загалом здебільшого розглядається як певне обмеження, що накладається нечисленною елітою на все населення, котре залишається ісламським. Дехто в арабському світі взагалі вважають турецьку світськість спрямованою проти релігії. Обидві ці точки зору є обмеженими і далеко не повністю осягають процес секуляризації в Туреччині, що бере свої корені ще від Османської імперії, де був впроваджений особливий взаємозв'язок між державою та релігією. В сунітській традиції релігійна влада була контролювана державною владою і підкорялась їй [9].

Доки ісламські рухи і партії в Турецькій Республіці не ставили за мету зміну режиму на ісламський і погоджувались з правилами гри, їхня діяльність була дозволеною. Це суперечить досить поширеній думці про те, що Туреччина, особливо у третьому тисячолітті, багато в чому зробила вибір на користь стратегії інтеграції з політичним ісламом. При цьому, як і в багатьох країнах Близького Сходу, держава час від часу використовує іслам в якості інструменту і сприймає його як панацею від інших опозиційних радикальних ідеологій, особливо лівої орієнтації.

Зі свого боку, переважна частина політичних ісламських партій схильна співпрацювати з існуючою системою. Як продемонстрував у своєму дослідженні Б. Турам, більшість «сучасних ісламських сил в Туреччині не є в своїй основі ані ворожими, ані конфронтаційними світській республіці», а «в державі відбулася поступова трансформація від ворожого розколу між державою та релігією, який мав місце на початку існування Республіки, до сучасного дружнього розмежування між ними» [10]. Незважаючи на своє ісламістське походження, АҚР позиціонувала себе як консервативну демократичну партію, «схожу на Християнських демократів в Європі», як люблять говорити її партійні лідери. АҚР будує свою ідеологію на прийнятті світськості та визнанні релігії приватною справою. Лідер партії, прем'єр-міністр Туреччини Реджеп Тайїп Ердоган, підкреслює повну сумісність мусульманської релігії і світськості. За його словами, «перш за все, я мусульманин. Я відповідаю перед Богом, який мене створив, і я намагаюсь гідно нести цю відповідальність, але зараз я намагаюсь залишити мою віру моєю приватною справою і не дати їй втручатися у моє політичне життя... Політична партія не може мати релігії, її може мати лише людина... Релігія є настільки вищою, що її не можна використовувати в політичних цілях і зловживати нею у власних інтересах» [12].

Отже, взаємини між політикою та ісламом в Туреччині є набагато складнішими, ніж вважають ті, хто стверджує, ніби вся проблема полягає в тому, що невелика за чисельністю світська еліта авторитарно нав'язує світськість мусульманському населенню держави. Не можна ігнорувати й історичний досвід Близького Сходу. Більшість країн регіону були частина-

ми Османської імперії, а тому в тій чи іншій мірі відчували на собі наслідки реформ, спрямованих на секуляризацію. Впродовж колоніальної епохи та періоду одразу після здобуття незалежності світськість у багатьох з цих держав стала важливим аспектом державотворення [13]. В дійсності, навіть ще більш радикальна імплементація турецького антиклерикалізму в той час без протестів затверджувалась у багатьох близькосхідних країнах, особливо в Ірані та Тунісі. Як стверджує Саад Еддін Ібрагім: «В деяких частинах Близького Сходу з середини ХІХ до середини ХХ століття існували ліберальні традиції, в числі яких були і багатопартійна система, і вільна преса, і активне громадянське суспільство». Ця регіональна ліберальна традиція «все ще є частиною арабської колективної пам'яті» [14]. Однак, правда й те, що з кінця 1970-х років більшість держав регіону пережили різкий підйом політичного ісламу, який наніс решткам світськості потужний удар, від якого вона досі не оправилася. Навіть переважно світські режими, які не хотіли відкривати політичний простір для вільного вираження соціального невдоволення, намагались боротися із виникненням ісламістської опозиції за допомогою репресій. Тому світськість нерідко асоціюється з диктатурою, порушенням прав людини та ліквідацією громадських свобод і нехтуванням соціальною справедливістю. Саме за таких умов у політичному курсі цих держав почав домінувати політичний іслам, який розглядав світськість як найбільш серйозну загрозу собі.

Таким чином, історія взаємин між політикою та релігією в Туреччині та на Близькому Сході відразу ставить під сумнів турецьку модель, якщо не враховуються її складнощі. Саме цим відрізнялося американське розуміння цього явища та прагматичне прагнення використати для досягнення стратегічних цілей її явно спрощений варіант. Зусиллями Сполучених Штатів демократизація перетворилась на найбільш значущий елемент турецької моделі. Це мало об'єктивне підґрунтя, оскільки на Близькому Сході (та і у решті мусульманського світу) знайти приклади, аналогічні Туреччині, не тільки складно, якщо взагалі можливо. Унікальність Туреччини як союзної США держави — члена НАТО жодним чином не зупиняло Вашингтонських стратегів.

Процес турецьких політичних реформ бере свій початок від конституційного руху ХІХ століття. Прагнення реформ призвело до прийняття конституції в 1876 році та відкриття першого парламенту в 1877 р. Обмеження вільного висловлювання були пом'якшені, що призвело до розповсюдження друкованого слова всією імперією. Крім того, поняття законності, рівності та особистих прав стали частиною політичного дискурсу країни, і ці аспекти почали відкрито обговорюватись в парламенті. Хоча невдовзі цей період закінчився повторним встановленням авторитарного правління в країні, зростання народного невдоволення змусило султана поновити конституцію, провести вибори для обрання нового парламенту. Багато сучасних близькосхідних країн проходили той самий процес як частини Османської імперії.

В період формування державності в 1920-х та 1930-х роках турецький політичний устрій характеризувався зміцненням авторитарного однопар-

тійного правління. На відміну від багатьох інших держав регіону, зрештою в 1947 р. Туреччина змогла перейти від однопартійного режиму до багатопартійного, внаслідок чого вже в 1950 році до влади прийшла опозиційна Демократична партія. Після цього вільні конкурентні вибори стали в турецькій політиці непорушним правилом. Це, звичайно, не означає, що процес демократизації в Туреччині був позбавлений труднощів. Навпаки, зміцнення демократії виявилось надзвичайно складною справою, а в 1960, 1971, 1980 та 1997 роках в Туреччині відбулись масштабні втручання військових в політику. Проте, на відміну від інших країн регіону, військові хунти 1960-х та 1980-х років були недовговічними і на цивільне життя майже не вплинули. В дійсності турецька держава коливалась між ліберальною та авторитарною формами устрою [15]. Конституція 1961 р. була за своїм змістом цілком ліберальною, але країна на той час в умовах «холодної війни» розкололася на радикальні ліве і праве крило. Тому конституція 1982 р., створена під наглядом військового режиму, значно обмежила особисті та колективні права і намагалась унебезпечити насамперед державу.

Від часів відновлення демократії у 1983 р. конституцію неодноразово змінювали, інколи досить кардинально, щоб усунути елементи авторитаризму [16]. Відносини Туреччини з ЄС прискорили процес реформ, а в 2002–2004 рр. було прийнято низку пакетів реформ, покликаних поширити основні права і свободи та зменшити обмеження в сфері політичних, соціальних та економічних прав. Серйозного перегляду зазнали цивільно-військові відносини. Збільшилось представництво цивільних у Раді національної безпеки (РНБ), а військового голову Ради замінив на цій посаді цивільний посадовець, дипломат. В результаті таких змін «вдалося усунути військові прерогативи, успадковані від попереднього військового уряду і багато в чому замінити їх конституційним порядком» [17].

В результаті реформ дещо покращилась ситуація з дотриманням прав людини та національних меншин. В цьому контексті було знято законодавчі перешкоди на використання інших мов, крім турецької, і дозволено вести освітню діяльність та здійснювати телерадіомовлення всіма мовами і діалектами, що використовуються населенням Туреччини. Втім, «на порозі нового тисячоліття Туреччині більш за все був потрібен демократичний консенсус між державою та громадянським суспільством» [18].

Міжнародний вплив став одним з найбільш вагомих аспектів, які формували турецький шлях політичного реформування, що відбувалось в контексті взаємодії внутрішніх та міжнародних факторів. Перехід Туреччини до багатопартійної системи в 1947 р. був відповіддю як на внутрішні потреби та зміни, так і на зовнішні трансформації та стимули. Стимулами до демократичної трансформації існуючого на той час режиму стало членство у новозаснованій глобальній організації — ООН та доктрина Трумена. Прагнення турецької еліти перетворити Туреччину на частину західної політичної системи зробили її більш вразливою і сприйнятливою до такого тиску. З іншого боку, наростання внутрішнього невдоволення в державі, що відбувалось в роки Другої світової війни і поширилось у різних про-

шарках турецького суспільства, похитнуло легітимність діючого однопартійного уряду та змусило його відкрити політичний простір [19].

Те ж стосується сучасної інтенсифікації турецького процесу реформ, що став реакцією на зовнішній та внутрішній тиск. Друга половина 1980-х років характеризувалась поширенням громадських організацій, які критикували авторитарну державну політику. З певними незначними змінами ця тенденція продовжувалась і в 1990-ті рр. Але зміни були недостатньо вагомими, щоб змінити державний устрій на демократичний. Саме надія Туреччини на членство в ЄС стала тією рушійною силою, яка, очевидно, спонукала її до реформ, і саме з цієї причини мобілізувались турецькі громадські об'єднання [20].

Потужний поштовх до реформ надало офіційне визнання Туреччини кандидатом на повноправне членство на Гельсінському саміті. На цьому етапі ЄС запропонував Туреччині стратегію підготовки до вступу, яка була призначена для підтримки реформ, необхідних для членства. Документ про партнерство [21], затверджений Радою ЄС на саміті в Ніцці в грудні 2000 р., визначив коротко- і середньострокові пріоритети та цілі. Було також встановлено механізм моніторингу для оцінки прогресу в цьому напрямку. У відповідь на це в березні 2001 року турецький уряд презентував Національну програму дій [22], в якій пояснювалося, як саме Туреччина збирається досягти зазначених в Документі цілей.

Туреччина зробила декілька важливих кроків, спрямованих на виконання своїх зобов'язань. Втілення реформ почалося під проводом коаліційного уряду, очолюваного Б. Еджевітом. Незважаючи на труднощі у досягненні взаєморозуміння в умовах трипартійного уряду, що включав в себе ультранационалістичну партію Національної дії (Party Milliyetci Hareket Partisi — МНР) в якості коаліційного партнера, уряду вдалося провести низку заходів з реформування. В жовтні 2001 року парламент погодив проведення серії реформ, серед яких були, наприклад, зменшення чисельності поліційних частин, відповідальних за затримання та ув'язнення громадян, а також зняття обмежень на деякі права людини. Також було знято заборону на телерадіомовлення курдською мовою та збільшене цивільне представництво в РНБ. Парламент затвердив новий цивільний кодекс, який вступив у силу в січні 2002 р. Цей кодекс, зокрема, був спрямований на розширення свободи об'єднань та зборів громадян, він також вніс деякі позитивні зміни в питаннях, що стосуються нерівності за ознакою статі. В лютому 2002 р. парламент прийняв ще один пакет реформ, що вніс зміни до кримінального кодексу та закону про протидію тероризму. В серпні 2003 р. парламент скасував смертну кару та офіційно дозволив проводити навчання в освітніх закладах іншими мовами, крім турецької. У відповідь на це в грудні 2002 р. в Копенгагені Європейська Рада вирішила, що, «якщо Європейська Рада через два роки в грудні 2004 на основі доповіді та рекомендації від Європейської Комісії вирішить, що Туреччина задовольняє політичні копенгагенські критерії, то ЄС негайно починає з нею переговори про вступ». Хоча ця заява викликала в Туреччині деяке розчарування, бо вона вже на той момент очікувала початку переговорів про

вступ, але це не сповільнило процес її реформ [23]. За допомогою нового пакету узгоджувальних законів та змін до конституції вдалося зміцнити права на свободу думки, вираження і зборів, крім того, було проведено кілька заходів, спрямованих на запобігання тортурам. Особливо важливим в цьому контексті було курдське питання, приватним мовним школам дозволили навчати громадян традиційними діалектами. Цими ж діалектами було дозволено вести і телерадіомовлення.

Нарешті, було дещо обмежено політичний вплив військових в країні. Формування оборонного бюджету, яким до цього опікувалося турецьке міністерство оборони, увійшло в сферу повноважень парламенту. Військовим судам було заборонено карати цивільних в мирний час. Були скасовані місця в Національній комісії з телерадіомовлення та Вищій освітній раді, які до цього належали військовим представникам. Найбільш вагомі зміни відбулися у організаційних аспектах та ролі Ради національної безпеки (РНБ). Змінився баланс між цивільними та військовими представниками в цій структурі. Командувачі збройними силами більше не є членами РНБ, а сама структура нині очолюється цивільним. Крім того, виконавчі повноваження Генерального секретаріату РНБ та самої Ради також були сильно скорочені. В цілому, зараз роль Генерального секретаріату зводиться до аналітичної та дослідницької роботи, тобто всіх виконавчих прерогатив її позбавлено. Таким чином, РНБ «була повністю реорганізована, а після того, як повноваження Ради з нагляду і контролю над виконанням її рішень цивільним урядом було усунуто, вона діє фактично як виключно дорадчий орган. Коротше кажучи, РНБ більше не приймає рішень, а тільки дає поради» [24].

Щоб зберегти значення турецької моделі в її рамках, має бути вирішено чимало серйозних завдань. Багато з них стосується поточного правління уряду. До цього часу АҚР діяла досить прагматично. Водночас, криза в турецько-європейському процесі зменшує привабливість турецького досвіду, може сповільнювати політичні реформи у Туреччині. Турецький уряд 4-го лютого 2010 року скасував Протокол зі співпраці щодо зміцнення безпеки та громадського порядку (Protocol on Cooperation for Security and Public Order — EMASYA). Цей документ використовувався військовими кожного разу, коли вони хотіли взяти під контроль внутрішні справи в державі. Безсумнівно, анулювання цього протоколу стало для турецької демократії кроком у правильному напрямку [25]. Проте, існують і інші норми і підзаконні акти, які військове крило може використати, якщо вирішить втрутитися у політику. Наприклад, стаття 35 внутрішнього статуту армії дає військовим повноваження захищати і вберігати Турецьку Республіку від «внутрішніх загроз». Хоча юридично майже неможливо визначити, чи ці внутрішні загрози дійсно існують, але кожен, хто знайомий з офіційною ідеологією Турецької Республіки — кемалізмом, — знає, що вони існують. Армія вважає сепаратизм і реакційний іслам (irtica) двома найважливішими внутрішніми загрозами. Якщо спростити цю формулу: армія зобов'язана захищати кемалістську республіку від політичного ісламу і курдського сепаратизму. Проте, є деякі сумніви у тому, наскільки

важливими будуть вдосконалення навіть в умовах повного домінування цивільного сектору над військовим. Проблема полягає в політичній культурі військового крила і освітньої системи, яку воно створило. Відносно просто змінити закони і норми, але набагато важче змінити образ мислення в Туреччині, де офіційною ідеологією кемалізму просякнуте все — від початкових шкіл до університетів. Ліберальна демократія і офіційна державна ідеологія (кемалізм) погано поєднуються.

Сьогодні відхилення від сталого турецького типу держави-нації та світської структури республіки являє собою виклик офіційній кемалістській ідеології держави. Будь-який публічний вислів стосовно етнічної ідентичності курдів сприймається як серйозна проблема безпеки, що загрожує територіальній та національній єдності Туреччини. Підхід військових до ісламу характеризується аналогічним алармізмом. Ісламські соціально-політичні та культурні символи в сфері публічного громадського життя розглядаються як передвісники фундаменталістської революції, якими б безневинними вони не були за своєю суттю.

Силовий підхід до курдської та ісламської ідентичності згубно вплинув на турецьку демократію. Турецька республіка дійшла до того, що її почали розглядати як неліберальну країну, котра воює з власною етнічною та релігійною природою. Ця боротьба вилилась у те, що 1990-ті стали «втраченим десятиліттям». Сучасні тенденції поляризації націоналістичних і світських сил нагадують ті часи. Турецькі проблеми з курдами та ісламом в нинішніх умовах ускладнюються через те, що кемалістське розуміння світськості і турецького націоналізму позбавлене гнучкості [26].

Успіх кемалізму призвів до того, що він перетворився на консервативну реакцію. Іншими словами, кемалізм демонструє зрозуміле прагнення зберегти те, що вже досягнуто: світську державу-націю. Тому кемалізм являє собою захисний політичний рефлекс, особливо у політично потужних турецьких збройних силах. Перетворення кемалізму з прогресивної ідеології на консервативну реакцію являє собою парадокс, оскільки воно позиціонує кемалізм як противагу Європейському Союзу. Дилема кемалізму є дуже гострою. Завдання захисту республіки від двох загроз — курдського націоналізму та політичного ісламу — на сучасному етапі об'єктивно виступає як протидія вимогам Європейського Союзу. В результаті, два основних догмати — потреба охороняти республіку і вестернізація — стикаються між собою. Даний парадокс породжує реакцію кемалізму проти Заходу. Така позиція не може не впливати згубним чином на ефективність використання Заходом турецької моделі як засобу демократизації, політичної модернізації ісламських країн.

Шанси Туреччини стати членом Європейського Союзу врешті-решт залежатимуть від того, чи зможе Анкара вирішувати свої етнічні та релігійні проблеми у менш авторитарний спосіб, ніж вона робить це зараз. Доки республіка буде опиратися багатокультурному середовищу і толерантній світськості в ім'я збереження своїх фундаментальних принципів, доти політична і культурна прірва між Туреччиною і Європою буде збільшуватись.

Однак в даному випадку й турецька модель як шлях модернізації ісламських країн, матиме дуже обмежений вплив.

Значимість зовнішнього впливу в процесі демократизації Туреччини є цілком очевидною. Але частково демократизація стала і наслідком потужних соціальних рухів за припинення авторитарної політики. Окрім громадських суспільних організацій важливу роль в цьому процесі відіграли потужні об'єднання на кшталт Асоціації турецьких промисловців та бізнесменів (TUSIAD) [27]. Турецько-європейський процес та політичні вимоги, висунуті ЄС, надали цьому внутрішньому тиску необхідну силу, каталізували створення внутрішніх об'єднань та підсилили позиції тих членів політичної і бюрократичної еліти, які виступали за реформи.

Існують аргументи, які заперечують точку зору, згідно з якою саме статус кандидата та кінцева мета Туреччини в її відносинах з ЄС постали рушійною силою внутрішніх реформ, але відволікли Туреччину від подій на Близькому Сході, чого категорично не бажали Сполучені Штати у власному баченні турецької моделі. По-перше, у випадку східноєвропейських держав також діяли ці ж рушійні сили, до яких додавався ще й чіткий план дій швидкого вступу в ЄС вкупі зі щедрою матеріальною допомогою — кредитами та прямими фінансовими вливаннями від держав-членів до держав-кандидатів. Нічого з вищенаведеного у випадку Туреччини не було. Більше того, хоча їй і надали статус кандидата на саміті в Гельсінкі, перспектива членства залишалась досить непевною. По-друге, досі складно достеменно визначити роль ЄС в процесі демократизації на Близькому Сході. Обмежений успіх Барселонського процесу, який був започаткований Євросоюзом в 1995 році, можна пояснити небажанням ЄС надати Туреччині членство через необхідність захищати інші власні стратегічні та економічні інтереси [28].

Чи може турецький досвід бути взірцем? Іншими словами, чи може він слугувати стандартом, на який можна рівнятися? Або, якщо зазирнути далі, чи може Туреччина стати успішною державою, яка могла б здобути прихильність інших країн на Близькому Сході (та у розширеному регіональному форматі) і спонукати їх до реформ? Щоб наблизитися до відповіді на ці питання, необхідно враховувати турецький досвід через призму трьох елементів: необхідних якостей, бажання і здатності до переконання.

Турецький досвід — це дещо більше, ніж демонстрація сумісності ісламу та демократії, він стосується таких питань як світськість та демократизація. Хоча демократія не обов'язково вимагає радикальної секуляризації, але певне розділення між релігією та державою повинне існувати [29]. Спосіб побудови їх взаємозв'язку може відрізнитися у різних контекстах, як показують наявні приклади ліберальних демократій в світі. Турецька модель демонструє, що світськість є необхідною, але далеко не єдиною умовою демократії, підкреслюючи важливість саме світськості в рамках такої демократії. Отже, турецька модель все більше перетворюється на приклад образу життя та політичного устрою.

Прихід АКР до влади став здобутком турецької моделі, оскільки він продемонстрував примирення партії, що мала ісламістське коріння, із

світськiстю та демократiєю. Тому турецький досвiд, судячи з усього, може слугувати пiдтвердженням того, що iсламськi рухи можна умиротворити за допомогою демократiї. Коротко кажучи, з часiв утворення своєї державностi Туреччина чимало зробила, щоб примирити свiй iслам iз сучаснiстю та демократiєю, i саме ця модель примирення зараз характеризує її в iсламському свiтi.

Нарештi, турецький досвiд пiдкреслює важливiсть динамiчної взаємодiї мiж внутрiшнiми та зовнiшнiми факторами для мобiлiзацiї процесу полiтичного реформування.

Однак мати необхiднi якостi ще недостатньо, аби стати модельною державою для iнших. Потрiбно ще мати бажання дiяти. Чи хоче Туреччина отримати вигоду вiд своїх можливостей? При обговореннi значимостi турецької моделi в полiтичних реформах на Близькому Сходi лiдери Туреччини зазвичай вiдмовляються вiд подiбної ролi. Високопоставленi турецькi урядовцi неодноразово недвозначно заявляли, що Туреччина таких прагнень не має. Вони негативно ставляться до розглядання Туреччини в якостi моделi в рамках Великої близькосхiдної iнiцiативи, оскiльки побоюються, що це означатиме посилення iсламу в турецькiй полiтицi. Сам уряд АКР офiцiйно наголосив на тому, що Туреччина не хоче бути нi для кого моделлю. Незважаючи на подiбнi заяви, i прем'єр-мiнiстр Р. Ердоган, i президент А. Гюль завжди були послiдовними у своєму бажаннi поширити позитивнi якостi турецького досвiду як на краiни регiону, так i далеко за його межi.

За словами прем'єр-мiнiстра Р. Ердогана: «Турецький приклад демонструє помилковiсть парадигми виключностi... Демократiя не може бути прерогативою якихось особливих груп суспiльства. Демократiя — це унiверсальна вимога сучасностi». В той же час турецький лiдер нагадав захiдному свiту про його обов'язки «встановити бiльш справедливий свiтовий порядок i прагнути до гармонiї мiж цивiлiзацiями» [30].

Лiтература

1. Нагайчук В. І. Глобальнi виклики та регiональнi процеси на Близькому та Середньому Сходi. Глобалiзацiя i сучасний мiжнародний процес/за заг. ред. проф. Б. Гуменюка i проф. С. Шергiна / Нагайчук В. І. — К. : Унiверситет «Україна», 2009. — С. 318–354.
2. Address to the Washington Institute's Third Annual Turgut Ozal Memorial Lecture on Turkey and US-Turkish Relations, Policy Watch, — Режим доступу: www.washingtonpolicyinstitute.org/watch/Policywatch/policywatch1999/426ht
3. Hurriyet. — June 28, 2004.
4. Powell's comments on Turkey being an Islamic republic made during an interview on German television. — Режим доступу: <http://www.ntvmsnbc.com/news/264687>
5. President Sezer was speaking at the opening session of the new legislative year in parliament // Turkish Daily News. — October 2. — 2004.
6. Omer Taspinar. An Uneven Fit? The «Turkish Model» and the Arab World/ Omer Taspinar // The Brookings Project on US Policy Towards the Islamic World, Analysis Paper. — Number 5. — The Saban Center for Middle East Policy. — August 2003.
7. Steven Everts. An asset but not a model: Turkey, the EU and wider Middle East/ Steven Everts//Centre for European Reform Essays. — October 2004. — P. 7.
8. Steven Everts. An asset but not a model: Turkey, the EU and wider Middle East/ Steven Everts//Centre for European Reform Essays. — October 2004. — P. 9–13.

9. Richard Tapper. *Islam in Turkey: Religion, Politics and Literature in a Secular State*/ Richard Tapper. — London: I. B. Tauris, 1991.
10. Berna Turam. The politics of engagement between Islam and the secular state: ambivalences of 'civil society'/ Berna Turam // *The British Journal of Sociology*. — Vol. 55. — Issue 2. — 2004. — P. 277.
11. Meliha Benli Altunisik and Ozlem Tur. *Turkey: Challenges of continuity and change*/ Meliha Benli Altunisik and Ozlem Tur. — New York: Routledge, 2005. — P. 137.
12. Deborah Sontag. *The Erdogan Experiment*/ Deborah Sontag // *The New York Times*. — May 11. — 2003.
13. Nazik Saba Yared. *Secularism and the Arab World: 1850–1939*/ Nazik Saba Yared. — London: Saqi Books, 2002; Favzi M. Najjar. *The debate on Islam and Secularism in Egypt*/ Favzi M. Najjar// *Arab Studies Quarterly*. — Spring 1998.
14. Saad Eddin Ibrahim. «A Dissident Asks: Can Bush Turn Words into Action/ Saad Eddin Ibrahim// *Washington Post*. — 23 November 2003. — P. B03.
15. Ergun Ozbudun. *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*/ Ergun Ozbudun. — London: Lynne Rienner, 2000. — PP. 151–154.
16. Ergun Ozbudun and Serap Yazici. *Democratic Reforms in Turkey (1993–2004)*/ Ergun Ozbudun and Serap Yazici. — Istanbul: TESEV Publications. — September 2004.
17. Ergun Ozbudun and Serap Yazici. *Democratic Reforms in Turkey (1993–2004)*/ Ergun Ozbudun and Serap Yazici. — Istanbul: TESEV Publications. — September 2004. — P. 38.
18. Senem Aydin and Fuat Keyman. *European Integration and the Transformation of Turkish Democracy*/ Senem Aydin and Fuat Keyman // *CEPS Turkey in Europe Monitor*. — Working Paper, Issue 8 (August 2004). — PP. 4–5. — Режим доступу: www.ceps.be
19. Kemal Karpat. *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-party System*/ Kemal Karpat. — Princeton: Princeton University Press, 1959; Richard D. Robinson. *The First Turkish Republic: a case study in national development*/ Richard D. Robinson. — Cambridge: Harvard University Press, 1963; Feroz Ahmad. *The Making of Modern Turkey*/ Feroz Ahmad. — London: Routledge, 1993.
20. Lawrence Whitehead (ed) *The International Dimensions of Democratization: Europe and the Americas*/ Lawrence Whitehead (ed). — Oxford: Oxford University Press, 1996.
21. Turkey: 2000 Accession Partnership. — Режим доступу: <http://www.deltur.cec.eu.int/english/apwithturkev.pdf>
22. Turkish National Program for the Adoption of the Acquis. — Режим доступу: <http://www.deltur.cec.eu.int/english/nationalprogram.html>
23. Soli Ozel. *After the Tsunami*/ Soli Ozel// *Journal of Democracy*. — Vol. 14. — No. 2. — 2003.
24. Barak Salmoni. *Turkey's Summer 2003 Legislative: EU Avalanche. Civil-Military Revolution, or Islamic Assertion?* / Barak Salmoni// *Strategic Insights*. — Vol. 11. — Issue 9. — September 2003.
25. Taspinar O. *Turkey's Difficult Democratization*. — Режим доступу: http://www.brookings.edu/opinions/2010/0215_turkey_democracy_taspinar.aspx?p=1
26. Taspinar O. *Turkey's Difficult Democratization*. — Режим доступу: http://www.brookings.edu/opinions/2010/0215_turkey_democracy_taspinar.aspx?p=1
27. Ziya Onis. *Domestic Politics, International Norms and Challenges to the State: Turkey-EU Relations in the post-Helsinki Era*/ Ziya Onis // *Turkish Studies*. — Vol. 4. — No. 1 (Spring 2003). — P. 19.
28. Richard Young. *The European Union and Democracy Promotion in the Mediterranean: A New or Disingenuous Strategy?*/ Richard Young// *Democratization*. — Vol. 9. — No. 1. — Spring 2002.
29. Jose Casanova. *Public Religions in the Modern World*/ Jose Casanova. — Chicago: University of Chicago Press, 1994.
30. «Democracy in the Middle East, Pluralism in Europe: Turkish View» Address at Harvard University, 30 January 2003. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.tr/Harvard.htm>

К. И. Кулешова

Кафедра международных отношений Института социальных наук
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова,
к. 32, Французский бульвар 24/26, г. Одесса, 65058, Украина

К ВОПРОСУ ОБ ОПРЕДЕЛЕНИИ ТУРЕЦКОЙ МОДЕЛИ

Резюме

Статья посвящена проблеме становления Турции как образцовой модели процесса демократизации исламского мира. В данном контексте в статье проанализированы достижения и недостатки турецкой модели, соотношение внутренних и внешних факторов мобилизации процесса политического реформирования.

Ключевые слова: Соединенные Штаты, Турция, «расширенный» Ближний Восток, авторитаризм, светскость, вестернизация.

K. I. Kuleshova

Department of International Relations of Social Sciences Institute
of Odessa Mechnikov National University,
r. 32, 24/26 Frantsuzsky Boulevard, 65058 Odessa-58, Ukraine

TO THE QUESTION OF DETERMINATION OF THE TURKISH MODEL

Summary

The article is dedicated to the problem of formation of Turkey as an exemplary model of the process of democratization of the Islamic world. In this context the achievements and faults of the Turkish model, correlation of the internal and external factors of mobilization of the process of political reformation have been analyzed.

Key words: United States, Turkey, «expanded» Middle East, authoritarianism, secular, westernization.